

Activity of professor I. Linnichenko in scientific and public societies of Russian empire in end XIX - beginning XX c

In this article stages and forms of activity of the professor of Novorosiyski university of I. Linnichenko in scientific and public societies of Russian empire are considered. Sources of article are materials of personal archive of the scientist, reports of sessions of societies, their works. It is drawn a conclusion on a significant degree of public activity of the professor.

УДК 323.13 (=161.2)“18/19”(09)

Анатолій Мисечко

МИХАЙЛО КОМАРОВ ЯК ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

В статті розглядається наукова діяльність М.Комарова на історичній ниві. Підкреслено його значну популяризацію історії українського козацтва.

Ім'я Михайла Федоровича Комарова добре відоме серед дослідників української літератури, драматургії, фольклору, бібліографії. Проте він менш відомий як дослідник історії українського козацтва. Слід зауважити, що він доклав чимало зусиль для вивчення українського козацтва, збереження та популяризації його історії.

Народився відомий український культурно-громадський діяч 11 (23) січня 1844 р. в с. Дмитрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії (тепер Дніпропетровська область).

У 1867 р. після закінчення Катеринославської гімназії Михайло Комаров поступив на правознавчий факультет Харківського університету. Після його закінчення деякий час працював юристом в Острозькому окружному суді (тепер Воронезька область Російської федерації) присяжним повіреним, згодом адвокатом у Києві. З 1883 р. був нотаріусом, спочатку в м. Умань, а потім в Одесі, де виявив себе як визначний науковець та культурно-громадський діяч.

У своїх історичних – науково-популярних працях М. Комаров широко використовував і застосовував народний фольклор, народні думи та пісні, перекази та легенди, що стали основою для викладу його історико-етнографічного матеріалу. З іншого боку, він як правник, широко застосовував витяги з історичних документів, які лягли у наукове підґрунтя його науково – популярних праць з історії українського козацтва.

Тому історико-правові розвідки дослідника одяглися в шати народно-фольклорного епосу, яким так захоплювався М. Комаров. Вони були написані народною мовою, і стали доступними широким верствам українського суспільства і надзвичайно популярними наприкінці XIX – початку XX ст. Це було ще й необхідним з огляду на жорстку цензуру.

На сьогодні, серед наукових праць українських учених з історії

козацтва М. Комаров займає ще не досить вагоме місце. Проте він² доклав чималих зусиль до різнопланових досягнень української історичної науки.

Одним із перших, хто звернув увагу на М. Комарова як дослідника запорозького козацтва був Михайло Слабченко – відомий історик-правник та історик-економіст з Одеси. Михайло Слабченко добре знав Михайла Комарова ще зі студентських років і по роботі в “Українському товаристві “Просвіта” в Одесі”⁵²⁴.

Слід зазначити, що Михайло Слабченко будучи вже професором Одеського Інституту Народної Освіти (ІНО) на ювілейному вечорі в Одеському Науковому Товаристві (ОНТ), присвяченому роковинам М. Комарова, виголосив доповідь по темі: “М. Комаров як історик”⁵²⁵. Слід зауважити, що цей виступ, очевидно, відбувся на пленарному засіданні (ОНТ) у 1928 р.

Це свідчить про те, що вже наприкінці 1920–х рр. актуальною постала проблема дослідження науково-історичної та популяризаторської праці Михайла Комарова як дослідника козацтва, зокрема і на Півдні України.

Але на превеликий жаль ні опубліковану, ні рукописну працю майбутнього академіка з Одеси не вдалося віднайти. Проте самі праці М. Комарова, в тому числі видані в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. збереглися і ми зможемо зробити їх короткий науковий аналіз.

Одним із перших історичних досліджень М. Комарова була опублікована дума про “Саву Чалого” в “Екатеринославских губернских ведомостях” в 1865 р.⁵²⁶.

Працюючи деякий час вчителем у с. Гаврилівка Ізюмського повіту Харківської губернії та с. Неміщині Ново-Московського повіту Катеринославської губернії він збирав народний фольклор на історичну тематику. Ця перша спроба, тоді ще молодого науковця зацікавила Південно-Західний відділ Російського Імператорського географічного товариства у Києві.

Далі було кілька історичних досліджень про М. Костомарова і Т. Шевченка, але основна кількість досліджень була на фольклорну та літературну тематику, в якій домінувала козацька доба.

Одним із важливих доробків в історичних дослідженнях була розвідка про Антона Головатого видана у Львові у 1891 р. у кількох виданнях під назвою “Антін Головатий, запорозький депутат і кобзарь”, підписана одним із його псевдонімів – М. Уманець. М. Комаров підкреслював, що А. Головатий був не лише добрим військовим, політиком і захисником прав козаків, але й те, що він сам грав добре на бандурі, мав добрий голос й складав пісні. Очевидно, зацікавленість М. Комарова козацьким фольклором і була значною мірою визначальною в історичних дослідженнях автора.

524 Мисечко А. І. З діяльності М. Слабченка в одеській „Просвіті” (1906 - 1909)// Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях: 36. ст. – Одеса, 1995. – С.36.

525 Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882 - 1952). – Дніпропетровськ, 2004 – С.129.

526 Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография// КС. – 1895. - №5. – С. 197.

Ще одним зацікавленням М. Комарова на фольклорно-історичну тематику була публікація в “Киевской Старине” у 1895 р. матеріалу під назвою “Запорожець Костянтин Віра”. Ця легендарна історія зацікавила його тому, що до нього потрапив лист-скарга Константина Віри від покійного одеського книгопродавця В. І. Білого датований 5.04.1874 р. Костянтин Віра жив тоді під Одесою і помер на 105-му році життя. У віршованій формі писане старовинним почерком ховалося прохання старого запорожця про надання йому матеріальної допомоги. Лист закінчувався підписом “Запорожець Костянтин Віра. Губернський секретар.”. Цікаво, що К. Віра ще на початку 1870-х рр. заходив до М. Савича – колишнього діяча Кирило–Мефодіївського товариства, який тоді проживав в Одесі і, мав з ним довгі розмови. Очевидно, М. Савич збирався опублікувати деякі історичні матеріали про козацьку минувшину у Малоросійському збірнику, який так і не вийшов через його смерть в Одесі у 1892 р. тому, швидше за все М. Комаров і опублікував дещо з того, що мало вийти⁵²⁷.

На початку ХХ ст. Санкт-Петербурзьким видавництвом “Благочинного товариства для видання дешевих книг”, яке було утворено в столиці Російської імперії українською громадою в 1898 р., головою якого був Данило Мордовець – відомий історик і письменник, видав дві історичні праці М. Комарова.

Це перш за все розширене та доповнене перевидання про Антона Головатого⁵²⁸. Та надзвичайно важливою була книга про Богдана Хмельницького, видана там же у 1901 р.

У популярній та доступній формі М. Комаров подав майже всю історію України в книзі “Оповідання про Богдана Хмельницького”. Саме постать Богдана Хмельницького, чи не єдину з українських гетьманів шанувала тоді царська влада і, звичайно, цензура могла пропустити це правдиво завуальоване українське видання. На основі фольклорного матеріалу, пісень і дум він давав досить відверту характеристику Б. Хмельницькому, пояснюючи сильні і слабкі сторони його діяльності. Особливо ті дії, де народ не знаючи реальної ситуації, всі провини покладав на гетьмана⁵²⁹.

Для того, щоб цензура пропустила книжку до друку, він висловив скриту думку, що “декого лякало тільки, що в Московському Царстві було тоді кріпацтво, але народ мав надію, що Україна зостанеться з давніми своїми вільностями...”⁵³⁰. Він дотримувався тієї думки, що Б. Хмельницький звертаючись до Московського царя Олексія Михайловича благав його прийняти Україну під свою високу руку наполягав: “що коли Цар не оборонить Україну, то українцям доведеться шукати захисту у Турецького султана”⁵³¹.

Таким чином, М. Комаров підкреслював думку про те, що у Б. Хмельницького був історичний вибір. Він як справжній дослідник

527 Комаров М. Запорожець Константин Вира // КС. – 1895. - №5. – С. 62.

528 Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська. З малюнками А.Ждахи. – С.Пб. – 1901. – 52 с.

529 Комаръ М. Оповідання про Богдана Хмельницького. – С.Пб,1901. – С. 71.

530 Там само. – С. 72.

531 Там само. – С. 72

народного фольклору у своїй книзі постійно ілюстрував історичні факти своїми висновками підтверджуючи їх уривками із народних пісень, прислів'їв і дум. Слід відзначити, що його книга ілюстрована малюнками українських художників.⁴

В “Оповіданні про Антона Головатого” М. Комаров посилається на спомини Г. Квітки–Основ'яненка про нього. І це є надзвичайно цінне історичне джерело, оскільки А. Головатий товаришував з його батьком Федором Івановичем Квіткою, бував не один раз у них вдома на хуторі Основа (тепер м. Харків), і часто листувався з ним.⁵³² М. Комаров працював з історико-правовими документами, оскільки він подає конкретні пункти проекту А.Головатого до Російського уряду про реформування Запорозької Січі та цитує вислови російських високопосадовців, зокрема, Г. Потьомкіна⁵³³.

Популяризуючи історію запорозьких козаків для простого народу він писав простою народною мовою ілюструючи народними піснями та думами, як і в інших своїх дослідженнях. Він навіть використав одну з пісень А.Головатого про гірку долю Чорноморського козацтва.⁵³⁴

Книгу М.Комарова ілюстрував відомий не лише в Одесі, але й в Україні художник Амвросій Ждаха, який вдало і вміло змалював сцени життя А.Головатого та козацтва. Швидше за все, під враженням книги та усних оповідань М. Комарова.

Варто зазначити, що, найбільш вагомим історичним доробком М.Комарова була книга, видана на гроші фонду ім. Л. А.Смоленського, який було створено в роки революції 1905–1907 рр. Одеською “Просвітою”, почесним головою якої був М. Комаров.

Слід зауважити, що Л. Смоленський був професійним істориком, випускником університету Св. Володимира у Києві, прекрасним лектором та популяризатором козацької минувшини саме в Одесі. Він “часто у своїх лекціях перед гімназистами підкреслював, що його рідну Одесу заснували запорозькі козаки під назвою Хаджибей”⁵³⁵.

А в своїй громадській роботі М. Комаров практично наслідував вже літнього і хворого Л. Смоленського, заступивши його на посаді голови одеської української громади.

У своїй книзі “Про Запорожські вольності”, яка вийшла в Одесі українською мовою у 1907 р., завдяки послабленням царату по відношенню до української історії та культури й особливо мови, з перших сторінок дослідження М. Комаров зазначає потребу її виходу.

Він зауважує, що більшість наших істориків “розповідають про військовий устрій та про військові справи запорожців, а менше всього про їх побут та домашні розпорядки”⁵³⁶, та підкреслює, що мало дійшло правових документів із Запоріжжя, тому, “в житті своєму вони правувалися тільки своїми з покон віку виробленими звичаями...

532 Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська. “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг”. – С.Пб., 1901. – С.29.

533 Там само. – С.4.

534 Там само. – С. 38.

535 Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью – Йорк: УВАН у США, 1955. – С.7.

536 Комаръ М. Про запорозькі вольності. – Одеса, 1907. – С.4.

Найменш від од усього ми маємо звісток про земельні розпорядки у запорожців”⁵³⁷.

Тому він ставить собі за мету розкрити перш за все правовий та земельний і господарчий аспекти у житті Запорожжя. Для цього М. Комаров широко використовує, здебільшого, відомості із праць А. Скальковського, Д.Яворницького і Д. Багалія.

М. Комаров, опираючись на вищеназваних фахівців та деякі документи, доводить, вступаючи у певну полеміку з ними, що запорожці дивилися на землю, як “на добро всенародне, котре належить цілому війську запорозькому і через се ніхто у їх не мав землі на праві особистої або приватної власності”⁵³⁸.

Тому, з одного боку, вони мало займалися землеробством, а з іншого, – через часті татарські набіги. Натомість, на думку М. Комарова вони компенсували цю діяльність випасом великої кількості худоби, мисливством та рибальством. Усі угіддя щороку ділили по жеребу, але за старшинським принципом – спочатку старшина, далі духовенство, а на завершення козацтво.

Хоча, визнає М. Комаров, посилаючись на спогади старого козака: „Запорозький Кош нікому не боронив користуватись землею, бо землі було багато”⁵³⁹. Бувало, що за військові або господарські заслуги, Кіш надавав документи на право володіння землею. Але як правило у документі завжди наголошувалося, що надається: “...впредь до розгляду, або вpredь ласки військової”⁵⁴⁰.

Надзвичайно коректно М. Комаров підводить до проблеми націоналізації землі ідею, яку тоді так поширювали різні соціалістичні партії. Він зазначав: “щось подібного до націоналізації було і на Запорожжі, бо там уся земля належала цілому війську, і запорозький кіш був єдиний власник і хазяїн землі і наділяв вольності її для ужитку тим, хто мав у ній потребу. Звичайно, що це не було визначено, саме життя виробило такий спосіб володіння землею, все держалося тільки звичаєм і, певне, що були ухилки від цього, але в спільних рисах проводилась та сама думка, що земля повинна належати цілому народові, і можна було-б сподіватися, що коли-б життя запорожців і на дальше розвивалося самостійно, то заведений у їх спосіб володіння землею розвився б у всіх подробицях і дав би може пишний розцвіт”⁵⁴¹.

Проте образно зазначає автор, що “Вже давно московський уряд важким духом дихав на Запорожжя. Воно держалося поки тим, що запорозьке військо було потрібне для війни з турками і татарами, але як Москва за підмогою запорожців збила пиху турецькому султанові і приборкала татар, тоді московський уряд задумав знищити Запорожжя і в 1775 р. воно було зруйноване. В маніфесті цариці Катерини II, виданому з приводу зруйнування Запорожжя, уряд

537 Там само. – С.4.

538 Комарь М. Про запорозькі вольності. – С.22.

539 Там само. – С.25.

540 Там само. – С. 26.

541 Там само. – С. 27.

найголовніше обвинувачував запорожців в тім, що вони почали⁶ присвоювати собі землі, неначе ті землі здавна їм належали, що в останні роки вони стали приймати до себе не тільки утікачів, а й людей сімейних, щоб завести у себе власне хліборобство, а заводячи своє хліборобство, вони не розривають свою незалежність від престолу, маючи на думці скласти в государстві зовсім незалежну країну під своїм власним орудуванням. З цього ми бачимо, що найголовнішою причиною зруйнування Запорожжя було те, що запорожці стояли за свою автономію, а їх вільне життя, їх рівенство і братерство було сіллю в оці тодішньому урядові. Та не мало вагу і те, що, як побачимо далі, російське панство вже ласилось на розкішні запорожські землі”⁵⁴².

Після наведення основних причин невдоволення царатом існування Січі автор описує її ліквідацію. Наслідки полягають у тому, що “Всі землі запорозькі, уряд одібрав від запорожців і став роздавати щедро московським панам...”⁵⁴³. Далі, посилаючись на Д. Багалія, автор документально доводить скільки і кому були даровані запорозькі вольності, які вони здобували, “своєю кровію поливали, своїми кістками городили”⁵⁴⁴. Всі документальні докази М. Комаров густо підтверджує народним фольклором.

А далі доходить до висновку, що: “Таким побутом пани не тільки опанували усю запорозьку землю, а ще й людей вільних стали повертати у кріпацьку неволю”⁵⁴⁵.

І, найголовніше, що підкреслює М. Комаров це те, що царський уряд робив усе можливе, щоб винищити вільний дух Запорожжя, яке ще не так давно жило у степах, що не дурно звались вольностями, не зосталося і сліду славного Запорожжя⁵⁴⁶.

У цій книзі М. Комаров показав себе не тільки добрим дослідником історії Запорізької Січі, але й правових, господарчих, земельних відносин на вільних козацьких землях. Він виявився ще більшим популяризатором козацької соціальної справедливості на історичному прикладі українського народу, порівнюючи його з іншими вільними народами.

Слід зазначити, що популяризаторська діяльність історії козацтва М. Комарова виявилась не менш плідною.

У своїх етнографічних і фольклорних дослідженнях він відокремлював елементи козацької героїки та слави, буденність і злиденність козацької долі, історію звитяг і занепаду козацтва. М. Комаров був ще й добрим та вмілим популяризатором козацької історії.

Він часто виступав на зібраннях одеської “Громади” та “Просвіти” не тільки з літературними та фольклорними доповідями, але ще й з історичними. Про це свідчать не лише звіти одеської “Просвіти”⁵⁴⁷, але

542 Там само. – С. 28.

543 Там само – С.30.

544 Там само. – С.30.

545 Там само – С. 36.

546 Там само. – С. 37.

547 Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. (До 100–ліття Одеської “Просвіти”). – Одеса: Друк, 2006. – 162 с.

й один із листів відомого українського діяча та благодійника, тісно пов'язаного з українськими товариствами Одеси – Євгена Чикаленка, який у своєму листі писав до М. Комарова: “... чув, що він прочитав дуже гарний реферат про “Запорозькі вольності...” – і, просив надати його до друку в Києві у “Громадській думці”, – одній із перших українських газет, яка виходила в першій половині 1906 р.⁵⁴⁸ .

Є. Чикаленко чекав на історико-популярні розвідки М. Комарова, напередодні революції про одержав “Оповідання про Антона головатого” 06.05.1901 р. із с. Кононівна: “дякую не за те, що Ви мені його прислали, а за те, що написали його. У нас так мало історичних книжок, народ наш так мало відає про минуле, що й така мала книжечка матиме велике значення; дай Боже, щоб швидше виходив “Богдан”, бо вітер тепер перемінівся і його можуть затримати”.⁵⁴⁹

Наскільки популярними були історичні видання М. Комарова свідчать листи, надіслані до нього із різних куточків України та за її меж.

Ще від 10. 10. 1903 р. у своєму листі з Києва В. Степаненко сповіщав, що книжка М. Комарова про А. Головатого “так йде в продажі – як і кожна найкраща книжка”⁵⁵⁰.

Находили книги історичного змісту М. Комарова також до висланих до Сибіру, та до різних міст України, зокрема, у Чернігів до Андрія Шелухина⁵⁵¹.

Популяризувала історичні розвідки М. Комарова й одеська преса та “Киевская старина”⁵⁵². Його популяризаторська діяльність саме на історичну тему про козацтво була відбита в пресі по всій Україні. Про історичні праці М. Комарова писали ще й газети “Рада” (Київ), часопис “Рідний край” (Полтава – Київ), газети “Волинь” (Житомир), “Юг” (Херсон), “Областные Ведомости” (Катеринодар – тепер Краснодар), “Полтавские Губернские Ведомости”. Крім цього були публікації в російській столичній пресі та галицьких часописах в Австро-Угорщині⁵⁵³.

Досить важливим внеском М. Комарова у популяризацію історії козацтва були і його переклади українською мовою, як наукових праць так і художніх творів на історико–козацьку тематику. Так, наприклад, він переклав безсмертну повість М. Гоголя “Тарас Бульба”, ще у 1910 р., яка була надрукована в одеській друкарні Ю. Фесенка, в якій часто друкувалися його книги.

М. Комаров був високо обізнаним не лише у фольклорній, бібліографічній та історичній ниві, він був блискучим культурологом та мистецтвознавцем. До нього зверталися численні скульптори, письменники та художники за порадою та допомогою, як до фахівця. Про це свідчать численні листи до нього митців з приводу будівництва

548 Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького. Відділ рукописів (далі – ОДНБ.ВР). – Ф. 28. – Спр. 488. – Арк. 859.

549 ОДНБ.ВР. – Ф. 28/9. – Спр. 488. Листи Є. Чикаленко. – Арк. 801.

550 ОДНБ. ВР. – Ф. 28.– Спр. – 486. Листи до В. Степаненка. – Арк. 48.

551 ОДНБ.ВР. – Ф. 28/10. – Спр. 489. Листи А. Шелухина – Арк. 859.

552 КС. – 1902. - №1. – с. 55.

553 Видатний українській бібліограф Михайло Федорович Комаров (1844 - 1913) Матеріали до круглого столу //Відбиток з журналу: Известия Одесского библиографического общества. – 1913. – Т. 2. – Вып. 7. – Одеса. – 1999.

багатьох пам'ятників визначних письменників, які прославляти козаччину, та з історії українського козацтва взагалі. Перш за все, він був фахівцем-консультантом, та організатором будівництва пам'ятника родоначальнику нової української літератури у Полтаві І. П. Котляревському.⁵⁵⁴ М. Комаров був одним із чільних порадників в установленні пам'ятника до 100-річчя переселення Чорноморського козацького війська на Кубань на березі Керченської протоки на півострові Тамань у 1892 р.

Михайло Федорович Комаров був одним з організаторів установлення пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві, який царська влада не дозволила відкрити.

Це є ще одна із ланок його громадсько-політичної та культурно-історичної діяльності направленої на популяризацію історії українського козацтва.

На окрему увагу ще заслуговує наукова діяльність М. Комарова як консультанта з мовних, бібліографічних, фольклорно-етнографічних, та історичних праць інших дослідників українського козацтва, зокрема, Д. І. Яворницького. Його вплив на Дмитра Івановича Яворницького був незаперечним про що свідчить численна кореспонденція між ними. В листі від 22. 04. 1999 р. він дякував М. Комарову за щирий і прихильний лист. Повідомляв, що надіслав рукопис оповідання "Максим Микитович Вітряк", і просив відредагувати та дати правдиву оцінку⁵⁵⁵.

Він писав: "Пам'ятайте те, що як мій твір нікчемний, то я тим і скінчу, - більше такого не писатиму; а як що Ви признаєте його добрим, то я ще попробую себе і на історичній хроніці доби кошового Сірка."⁵⁵⁶ Очевидно відповідь була позитивною, тому, що незабаром Д. Яворницький в одному зі своїх листів у травні 1899 р. просив М. Комарова прочитати чернетку про отамана Сірка⁵⁵⁷.

Таким чином, виходячи із вищесказаного, ми можемо говорити про те, що М. Ф. Комаров був не лише оригінальним та цілеспрямованим дослідником українського козацтва, але й визнаним популяризатором його кількасотлітнього існування в другій половині XIX - початку XX ст. У його працях висунуті досить важливі постулати військового життя та господарської діяльності, внесено чіткі патріотично – спрямовані ідеї в житті Запоріжжя та окремих лідерів-ватажків козацтва. Це є надзвичайно важливим і показовим для сьогодення.

Не дивлячись на більш як столітній період виходу низки його історичних праць, М. Ф. Комаров залишається унікальним та актуальним дослідником з Одеси не лише історії українського козацтва, але й цілої низки українознавчих досліджень.

Anatoly Mysechko

M. Komarov as o investigator and popularizer of the Ukrainian Cossacks' history

554 Мисечко А. Про участь одеситів у відкритті пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві// Іван Котляревський та українська культура XIX – XX ст.:36. наук. ст.- 2005. – С.49–52.

555 ОДНБ. – Ф. 28/10. – Спр. 489. Листи Д. Яворницького. – Арк. 892.

Там само. – С. 891.

556 Там само. – С. 892.

557 Там само. – С. 891.

This article devoted to M. Komarov in the field of history. Has been emphasized his activity in the popularization of the history of Ukrainian Cossacks.